

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam

Petterson, A.F.

Citation

Petterson, A. F. (2017, January 24). *Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam*. Prometheus, Amsterdam. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/45463>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/45463>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

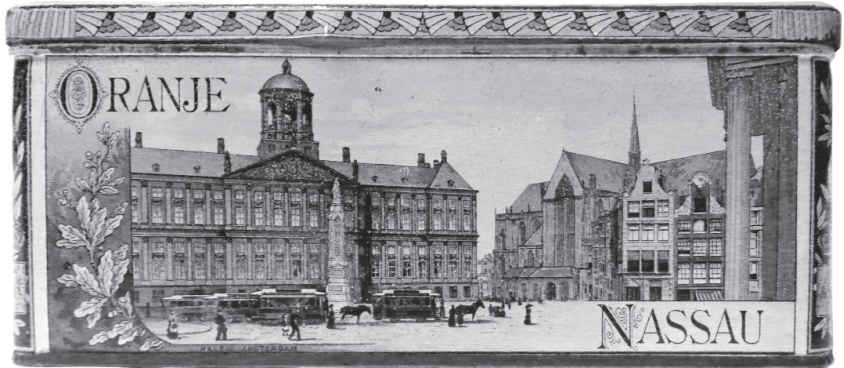

The handle <http://hdl.handle.net/1887/45463> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Petterson, A.F.

Title: Eigenwijs vaderland : populair nationalisme in negentiende-eeuws Amsterdam

Issue Date: 2017-01-24

Het vaderland in huis: koekblik met Dam-tafereel.
Collectie Dennis Pugh en Ron van Randeraat, Amsterdam

Besluit

In zijn veelgeprezen werk *Nations and nationalism since 1780* karakteriseert de Britse historicus Eric Hobsbawm de moderne natiestaat als een ‘dual phenomenon’:

constructed essentially from above, but which cannot be understood unless also analysed from below, that is in terms of the assumptions, hopes, needs, longings and interests of ordinary people, which are not necessarily national and still less nationalist.¹

Deze tweeledigheid, en de daaruit voortvloeiende noodzaak om nationalisme en natievorming niet alleen ‘van bovenaf’ maar ook vanuit het perspectief van de gewone burger te onderzoeken, vormen het uitgangspunt van dit boek. Het is nu tijd om de balans op te maken. Hoe helpt het perspectief van onderop om het negentiende-eeuwse nationalisme beter te begrijpen?

Het idee van een gemeenschappelijk ‘Nederland’ was in de negentiende eeuw geen nieuw fenomeen. Het gaat in de voorgaande bladzijden dan ook nadrukkelijk niet om het *ontstaan* van de moderne natie of de vraag waarom er überhaupt zoiets als een nationale gemeenschap bestond. Ook is het niet de bedoeling om een antwoord te geven op de vraag wat nu eigenlijk precies wel of niet ‘Nederlands’ is. Centraal staan de manieren waarop Amsterdammers actief vormgaven aan de natie.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw raakte de integratie van Nederland in een stroomversnelling. Het nationale kader ging ook voor de inwoners van Amsterdam een belangrijke rol spelen. Het denken en handelen van gewone burgers in deze periode kon lange tijd op weinig belangstelling van historici rekenen. Het gebrek aan bronnen van onderop vormde daarvoor een belangrijke reden. Dit boek laat zien dat het wel degelijk mogelijk is om de belevenissen en activiteiten van deze groepen in de samenleving te reconstrueren. Hoewel veel van de thema's in dit boek – standbeelden, Oranje, Transvaal, het volkslied – al eerder door historici zijn bestudeerd, bieden de voorgaande hoofdstukken en het perspectief van onderop een schat aan nieuwe en alternatieve verhalen.

Maar het is uiteraard niet de bedoeling om hier in anekdotes te blijven hangen. Het perspectief van de gewone burger vestigt de aandacht op diverse fascinerende mechanismen. De ontwikkeling van een nationale identiteit was in de negentiende eeuw geen eenrichtingsverkeer. In de literatuur is reeds volop aandacht geweest voor elitaire initiatieven tot natievorming – uiteenlopend van het belang van nationale wetgeving en vaderlands geschiedonderwijs tot tal van beschavingsoffensieven. Het eerste hoofdstuk, over de oprichting van nationale monumenten, volgt deze redeneertrant voor het overgrote deel. Het initiatief voor het standbeeld van Rembrandt heeft laten zien hoe de oprichters voornamelijk bezig waren met het uitdenken van een eigen nationaal verhaal, waarmee zij niet alleen een vaderlandse held wilden creëren maar tegelijkertijd ook hun eigen maatschappelijke status (in dit geval het aanzien van de kunstenaarswereld) konden verhogen. Wat de Amsterdamse bevolking van de zeventiende-eeuwse schilder dacht, kon in deze kringen slechts op beperkte belangstelling rekenen. In plaats daarvan gaven de stadsbewoners aan het stedelijk landschap een totaal andere invulling dan bedoeld. Het initiatief voor Rembrandt – maar ook de oprichting van de andere beelden in de stad – maakt duidelijk dat het opleggen van nationale ideeën van bovenaf geen vanzelfsprekend succesvol proces was.

Uiteindelijk was het niet het gewone volk maar juist de maatschappe-

lijke bovenlaag die zich gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw het meest heeft leren aan te passen. Wie een boodschap over wilde dragen, moest op zoek naar contact en interactie. In de jaren vijftig was hiervan nog nauwelijks sprake: massa's werden op een afstand gehouden, nationale emoties vermeden. Vanaf de jaren tachtig, negentig zag de elite in dat het misschien ook zinvol kon zijn om aansluiting te zoeken bij populaire gevoelens en behoeften. Zij realiseerde zich dat ze niet alleen tot taak had het volk te verheffen, maar misschien ook iets van haar medeburgers zou kunnen leren. Vanaf dat moment legde de maatschappelijke bovenlaag dan ook meer nadruk op het bijsturen en uitvergroten van tal van populaire praktijken, zoals de straatversieringen of volksspelen, en gedeelde emoties, zoals de betrokkenheid bij Transvaal of de verering van de jonge Wilhelmina. Voor de gewone Amsterdammer was deze ontwikkeling veel minder ingrijpend dan tot nu toe in de historiografie is gesteld. De manieren waarop de stadsbewoners een collectieve identiteit in stand hielden, wijzigde in dezelfde decennia nauwelijks. Hoogstens mochten zij tegen het eind van de eeuw vaker participeren in georganiseerde evenementen en 'meedoen' met de maatschappelijke bovenlaag.

De gewone Amsterdammers hadden duidelijk een eigen idee van hoe de nationale gemeenschap eruit moest zien. De vormen die zij hiervoor gebruikten, waren in veel gevallen gebaseerd op al veel langer bekende repertoires. Versieringen, volksspelen, optochten of collectes werden al georganiseerd in de eerste helft van de negentiende eeuw, en ook voor die tijd. Waar in de bestaande literatuur steeds de meeste aandacht is uitgegaan naar de inspanningen van de organiserende comités, laat het perspectief van onderop zien hoe de bewoners van de Jordaan, Jodenhoek of Eilanden juist het heft in eigen hand namen. In hun verzoekschriften aan het stadsbestuur of motivaties bij de collectes gaven zij blijk van een oprechte en inhoudelijke betrokkenheid. De repertoires waren daarnaast sterk verbonden met ervaringen in de stedelijke ruimte: de zichtbaarheid droeg bij aan de verspreiding en stimuleerde het toe-eigenen van het nationale vertoog. Dat gold niet alleen voor bewoners van de

buurt, hier was ook sprake van een wisselwerking met de stedelijke bovenlaag: bijvoorbeeld feestcomités grepen in de loop van de eeuw uitingen van onderop aan om hun eigen programma mee vorm te geven, om zo aansluiting bij de bredere bevolking te kunnen krijgen en een ‘waarlijk nationaal feest’ te creëren.

De interpretatie van de maatschappelijke verhoudingen door de lagere sociale klassen blijkt weinig revolutionair; de nadruk in het handelen lag op het bewaren van de gevestigde orde. Het gemeenschapsgevoel moest in de ogen van de stadsbewoners niet alleen worden uitgedragen, maar ook beschermd. Voor een belangrijk deel deden zij dit op een manier die op steun van de autoriteiten kon rekenen. Op andere momenten kozen de gewone Amsterdammers voor een eigen aanpak om de – in hun ogen – juiste sociale verhoudingen af te dwingen. Het meest sprekende voorbeeld hiervan is de Oranjefurie in februari 1887, waar de ‘vaderlandsloze’ socialisten met grof geweld hun plaats werd gewezen. Deze neiging de natie te verdedigen openbaarde zich daarnaast ook in kleinschaliger voorvallen, zoals het achtervolgen van vier Britse toeristen in de Pijp onder het zingen van het Transvaalse volkslied, of het ongeheerde optreden van een werkman die ‘een naar het uiterlijk zeer fatsoenlijk jongmensch’ tijdens het spelen van het *Wilhelmus* in het Vondelpark iets te luid tot zwijgen maande. Het ging hier veelal om een inhoudelijk gedreven, maar – in de ogen van de autoriteiten en maatschappelijke bovenlaag – ongedisciplineerd nationalisme. Dit maakte de Amsterdammers tot een eigenwijs volk, maar niet minder vaderlands.

De vraag naar de daadwerkelijke aantrekkingskracht van nationalisme wordt pas beantwoord wanneer we onze blik richten op persoonlijke drijfveren. In de inleiding van dit boek wordt gerefereerd aan het onderscheid tussen structural en motivational nationalism, het bestaande nationale verhaal versus de beweegredenen van mensen om over te gaan tot nationalistische uitingen. In de voorgaande hoofdstukken blijkt nationalisme voor veel Amsterdammers een oprechte overtuiging, maar in heel veel gevallen op hetzelfde moment – en met evenveel gemak – een middel tot een ander doel. Het proces van toe-eigening gaf aan de

bekende beelden en verhalen een geheel eigen draai. In de vormgeving van een eigen nationaal besef speelden bovendien allerlei niet-nationale wensen en belangen een belangrijke rol. We kunnen ons afvragen waar hier de scheidslijn tussen nationalistisch en niet-nationalistisch handelen ligt: natievorming en gemeenschapszin waren in dit boek niet altijd het beoogde doel, maar wel steeds het resultaat. Onderzoek naar nationalisme van onderop opent het zicht op dit geheel aan niet-nationalistische motivaties en functies, die een drijvende kracht vormden achter de vormgeving en verspreiding van een nationaal discours.

Dit boek laat zien dat een variëteit aan specifieke drijfveren aan het nationaal handelen van de negentiende-eeuwse Amsterdammers ten grondslag lag. Het ging hier om persoonlijke status, de eer van de buurt of sociale klasse, de mogelijkheid om aan andere, niet-nationale identiteiten vorm te geven, het meedoen met een grotere groep, commerciële winst of simpelweg vermaak. Het betrof hier overigens niet alleen het handelen van enkel de lagere sociale klassen; dit mechanisme was net zo goed van kracht voor de maatschappelijke bovenlaag – zie bijvoorbeeld de motivaties van de oprichters van de standbeelden in de stad. Individen uit alle groepen van de samenleving gebruikten het nationale kader om zich te positioneren. De mogelijkheid hiertoe bepaalde ook het succes van bepaalde thema's en repertoires. Waar het levensverhaal van Rembrandt weinig aanknopingspunten bood voor een brede identificatie, verschaften de Oranjes of de oorlog in Zuid-Afrika die wel. De vorm waarin het nationaal handelen gegoten werd, had bovendien de meeste kans van slagen wanneer het de mogelijkheid tot individuele agency wist te combineren met de mogelijkheid om op te gaan in een groter geheel. Vrijwel alle besproken repertoires waren gebaseerd op sociale interactie: de natie beleefde je niet binnenshuis, maar bij voorkeur samen met anderen en in de publieke ruimte.

Het verhaal van de natie diende voor een breed publiek toegankelijk te zijn. Voor dit boek is in tal van bronnen en op allerlei plekken naar populair nationalisme gezocht, en overal drong zich als eerste de centrale rol van de Oranjes op. Amsterdam stond vanouds te boek als republi-

keins en weinig Oranjegezind. Terwijl de landing van prins Willem Frederik op het strand van Scheveningen op 30 november 1813 tot op de dag van vandaag uitgebreid wordt herdacht, is de entree van de toekomstige koning in de hoofdstad een paar dagen later – het moment waarop de prins de soevereiniteit aanvaardde – bijvoorbeeld nooit gethematiseerd. Ook waren in de hoofdstad amper Oranje-monumenten te vinden. Voor de negentiende-eeuwse man in de straat bezat het koningshuis echter wel een bijzondere aantrekkingskracht. Deze was voor een belangrijk deel gebaseerd op historische wortels en een traditionele legitimiteit. Het betrof hier geen abstracte ideologie: deze band met het verleden was bij uitstek te verbeelden in symboliek zoals de oranje kleur, spreuken en historische tafereeltjes. De gewone stadsbewoners brachten hun Oranje-liefde bovendien in eigen woorden, beelden en daden tot uitdrukking.

In iets mindere mate gold de band met het verleden ook voor de Boeren. Het ging hierbij om het idee van een ‘stamverwantschap’ die terugging tot de zeventiende eeuw, maar ook werd, zoals al langer bekend, de vergelijking met de eigen ‘vrijheidsstrijd’ tijdens de Tachtigjarige Oorlog gemaakt. De oorlogen in Zuid-Afrika vonden plaats op grote afstand, en juist daardoor kon op de Boeren een eigen gemeenschapsgevoel worden geprojecteerd. Een ander ver oord, Nederlands-Indië, is in dit boek veel minder aan de orde gekomen. De strijd op Atjeh en Lombok riep zeker enthousiasme in het moederland op, zoals bijvoorbeeld de voorstelling in het Panopticum heeft aangetoond. Ook op de Wereldtentoonstelling van 1883 op het IJscubterrein, achter het in aanbouw zijnde Rijksmuseum, waren de koloniën (inclusief Suriname) vertegenwoordigd. Toch was de koloniale gedachte in het populair nationalisme minder dominant aanwezig, of in ieder geval niet direct zichtbaar. Een verklaring hiervoor is wellicht het feit dat de situatie in Nederlands-Indië voor het overgrote deel van de bevolking weinig aanleiding tot activisme en actieve betrokkenheid bood, zoals bij de Boerenoorlogen wel het geval was. Bovendien was de strijd in Nederlands-Indië moeilijker te idealiseren, omdat de realiteit van oorlogsvoering door ‘onze jongens’ in de Oost ook veel dichterbij kwam.

Een andere reden kan zijn dat er in het geval van de Oranjes en Zuid-Afrika sterkere figuren voorhanden waren. De aantrekkingskracht van (levende) personen keert steeds weer terug. Hét voorbeeld hiervan was natuurlijk de jonge Wilhelmina. Met haar jeugdige en onbedorven uitstraling wist zij de harten van de natie te veroveren. Maar ook de nuk-kige Willem III kon – anders dan historici veelal hebben gesuggereerd – op veel sympathie rekenen. Zijn beeltenis, samen met die van koningin Sophie (en later Emma), kwam bijvoorbeeld in veel straatversieringen en etalages terug. De zichtbaarheid van de Oranjes was bovendien niet beperkt tot herdenkingen en jubilea, het koningshuis was ook op allerlei andere momenten vertegenwoordigd: van de fysieke aanwezigheid van koning Willem III en prins Hendrik bij de onthulling van het standbeeld van Rembrandt, tot het zingen van het volkslied bij het zien van de koninklijke portretten, tot de wassenbeelden in het Nederlandsch Panopticum. Eenzelfde mechanisme is zichtbaar bij Paul Kruger, de grote man uit Transvaal. Zijn aantrekkingskracht gold vooral diens rol in de actualiteit. Het charisma en de continue aanwezigheid van deze figuren in de publieke sfeer wisten mensen te binden en brachten de massa's op straat, waar vervolgens een geheel eigen dynamiek ontstond.

Binnen dit gedeelde nationale kader vond ook (partij)politieke emancipatie plaats. In de eerste plaats ging het daarbij om de mogelijkheid in kwesties van nationaal belang een eigen stem te laten horen – zoals bijvoorbeeld tot uitdrukking kwam tijdens de Transvaalmeeting in 1881. Naar de invulling van het natiebeseef door verschillende politieke en religieuze groepen is al volop onderzoek gedaan. Wat in de Amsterdamse voorbeelden opvalt, is hoe dit – opnieuw – niet alleen een zaak was van voormannen of partijen, maar de stadsbewoners ook zelf van hun eigen politieke opvattingen blijf gaven. De invloed van het (groot)protestantisme keerde in veel voorbeelden terug, en zou nog verder gethematiseerd kunnen worden. Dit is hier echter niet gedaan om juist meer ruimte te geven aan de religieuze en politieke verscheidenheid: de katholieken hadden bijvoorbeeld met de strijd in Zuid-Afrika niet zoveel op, maar het Transvaalnationalisme bood wel de mogelijkheid om met 'anders-

denkende landgenooten' samen te werken. Op dezelfde manier profileerde een deel van de joodse Amsterdammers zich als orangistisch. De vaderlandsloze socialisten leken in dit opzicht steeds buiten het gedeelde verhaal te staan. Waar zij de kans kregen om zich tegen het nationale kader, en in het bijzonder tegen de monarchie te verzetten, grepen zij die aan. Tegelijkertijd scherpten zij door hun verzet de nationale norm. Daarmee versterkten ze niet alleen zichzelf, maar gaven ze ook het nationale verhaal kleur en kracht.

De aansluiting bij bestaande ideeën en gebruiken, de toegankelijkheid van het nationale discours, en bovenal de specifieke, individuele drijfveren maakten de kracht uit van de nationale performances in de tweede helft van de negentiende eeuw. De achterliggende motivaties en sociale dynamiek komen juist in onderzoek op microniveau aan het licht. Tot nu toe is het belang van onderzoek naar nationale praktijken – en dan vooral de individuele agency van gewone burgers – in de literatuur onderbelicht gebleven. Het gaat te ver om te zeggen dat de natie een lege huls was, waar ieder naar eigen believen een invulling aan kon geven. Maar het natiebegrip was wel zodanig ongrijpbaar en flexibel dat het voor verschillende doeleinden kon worden aangewend. Een dergelijk inzicht reikt verder dan onderzoek naar nationale identificaties alleen. Het gaat hier om een mechanisme dat kan helpen om ook andere, vergelijkbare, ideologieën te bestuderen en beter te begrijpen. Denk hierbij niet alleen aan onderzoek naar politieke en religieuze bewegingen, maar juist ook aan het verband tussen lokale en nationale identiteitsvorming, een proces waar in de context van dit boek nauwelijks aandacht voor is geweest.²

Een vergelijking met andere plaatsen in Nederland behoort niet tot de opzet van dit boek, en het is dus ook niet de bedoeling om over geografische overeenkomsten en verschillen vergaande uitspraken te doen. Toch is het in verband met de bijzondere positie van Amsterdam belangrijk om hier tot slot iets over op te merken. Toen koningin Wilhelmina samen met haar moeder in 1891 aan een tour langs alle Nederlandse provincies begon, werd Amsterdam als eerste aangedaan. Limburg

had op dat moment al bijna veertig jaar geen officieel bezoek meer mogen ontvangen, en in 1872 was de koning voor het laatst in Friesland geweest.³ Al in 1879 tekende het *Algemeen Handelsblad* naar aanleiding van het overlijden van de kroonprins een klacht ‘uit het Noorden’ over de afwezigheid van de Oranjes op:

’t Moet gezegd worden: ’t volk kent te weinig zijn vorsten en deze te weinig ’t volk. En toch, wat ware lichter te doen dan zich een enkel maal den volke te vertoonen, opdat het een glimlach, een groet, een woord mocht opvangen?⁴

Wat dat betreft waren de buurtbewoners die bij het Amsterdamse gemeentebestuur klaagden of Willem III tijdens zijn rijtoer nu eindelijk ook eens hun straat aan zou kunnen doen behoorlijk verwend: de koning bracht immers ieder jaar een bezoek aan de stad.

Deze steeds weer terugkerende aanwezigheid van de natie in het dagelijks leven in de grote stad leidde ook tot een grotere belangstelling voor diezelfde nationale thema’s en figuren; gezien de grote massa’s die uitliepen voor Kruger en Wilhelmina tegen het einde van de eeuw sloeg de verveling in ieder geval niet toe. Maar de Amsterdammers zullen in deze nieuwsgierigheid niet veel verschild hebben van de bewoners van Den Haag, Groningen, Middelburg of Nijmegen. Om nog beter zicht te krijgen op de mechanismen die de natievorming van onderop aandreven, is het nodig om meer vergelijkend onderzoek te doen; binnen Nederland, maar ook tussen Nederlandse plaatsen en steden in het buitenland.

Wat veranderde er nu in het nationaal besef van de Amsterdammers in de tweede helft van de negentiende eeuw? Niet zozeer de vraag *wat* de natie is, staat daarbij centraal, maar het *waar* en *wanneer* van nationale ervaringen. Dit boek opent met een ansichtkaart van de Dam rond 1890. In de inleiding wordt daarbij de vraag gesteld naar de mensen die over het plein rondliepen: wat was hun beleving van de natie? Het aanzien van de hoofdstad onderging in de onderzochte periode aanzienlijke wij-

zigheden: van de demping van de Goudsbloemgracht tot grote infra-structurele doorbraken, en van de aanleg van een tramnetwerk tot het verschijnen van telegraafpalen en telefoonnetwerken. De eenwording van de stad ging gelijk op met de eenwording van de natie. In 1898 ondervond een verslaggever dit aan den lijve toen hij heel Amsterdam doorkruiste om voor het *Algemeen Handelsblad* een beschrijving van de versieringen voor de inhuldiging van Wilhelmina te maken: ‘Als wij het nog niet wisten, zijn we nu tot de ervaring gekomen, dat Amsterdam groot wordt.’⁵ Deze schaalvergroting hing samen met bredere moderniseringsprocessen en veranderde de mentale horizon van de stadsbewoners: de natie speelde zich niet alleen af in de eigen straat of buurt, maar werd in toenemende mate een ervaring van de stad als geheel.

Naast de schaalvergroting veranderde ook de aard van het nationalisme. In toenemende mate kwam de nadruk te liggen op een natie-idee dat gedreven werd door initiatieven vanuit de bredere maatschappij. Deze verandering kwam het beste tot uitdrukking in de bijdrage van de commercie tegen het eind van de eeuw. In haar voortdurende pogingen om aansluiting te vinden bij de behoeftes van de massa, presenteerde de Amsterdamse middenstand de natie in tal van ‘moderne’ vormen. Van de bustes en foto’s van de koninklijke familie in de etalages van de Kalverstraat tot de levensechte wassenbeelden en de ‘levende photographieën’ in de theaterzaal: het nationale vertoog werd aangeboden via steeds meer nieuwe media, waarbij de nieuwsgierigheid van de consument geprikkeld moest blijven. Deze commercialisering kwam overigens niet geheel uit de lucht vallen: ook bij de onthulling van het standbeeld van Rembrandt in 1852 waren al portretjes en zakdoeken met het portret van de schilder in omloop, zij het op een kleinere schaal dan tegen het eind van de eeuw. Het is makkelijk om deze commercialisering op te vatten als een trivialisering van de natie, zoals kritische tijdgenoten ook zeker deden, maar in de praktijk blijkt het hier juist om een cultivering van het nationale vertoog te gaan, geconsumeerd door een breed publiek.

De commercie bracht de natie bovendien tot bij de mensen thuis. Zo

bleek de foto van de Dam rond 1890 niet alleen als ansichtkaart te worden verkocht, maar keerde exact hetzelfde beeld ook terug als decoratie op een koekblik uit dezelfde periode. Opnieuw werd een beroep gedaan op het nationale karakter van het plein, maar nu kreeg het tafereel nog een extra lading. Door de verwijzingen naar ‘Oranje Nassau’, portretten van de jonge koningin (waarvan één in Friese klederdracht) en afbeeldingen van andere koninklijke paleizen in het land werden op het blik het Koninklijk Paleis en de Dam verbonden met het koningshuis en Nederland als geheel. Deze inkadering bevestigde nog maar eens de dominante aanwezigheid van de Oranjeverering. De Dam werd hierdoor – nog meer dan in het geval van de ansichtkaart – niet langer als een neutrale ruimte gepresenteerd, maar was een door nationalisme gekleurde omgeving geworden. Van dit koekblik zullen niet meer dan een stuk of vijftig exemplaren bewaard gebleven zijn; productiecijfers zijn niet bekend, maar rond 1900 zullen er vast honderden, zo niet duizenden, zijn geweest. Producten als deze waren bedoeld als gebruiksvoorwerpen en gespreksobject: iedere keer wanneer de bezitter van het blik er een koekje uit pakte, werd hij of zij dus meer of minder bewust geconfronteerd met een representatie van de natie in zijn of haar eigen huis.

De focus op het nationaal handelen van ‘gewone mensen’ roept ten slotte ook de vraag op of de natie in de tweede helft van de negentiende eeuw democratischer is geworden. Er was zeker sprake van een toenemende aandacht ‘van bovenaf’ voor het doen en laten van het gewone volk. Vanuit de maatschappelijke bovenlaag gezien was het verschijnsel van populair nationalisme misschien zelfs een zegen: in een standen- en klassensamenleving is het immers nog een hele uitdaging om concreet invulling te geven aan iets als ‘nationale saamhorigheid’. Hoewel de fysieke beslotenheid bij bijvoorbeeld de onthullingen – de hekwerken en ‘slagboomen der kontributiën’ – gedurende de hele negentiende eeuw in stand bleef, werden er ook concrete pogingen gedaan om burgers bij de natie te betrekken. Tegelijkertijd waren al deze pogingen gericht op het kanaliseren van nationale emoties en het disciplineren van de steeds zichtbaar wordende massa. Daarbij bleef steeds minder ruimte over voor

de inbreng van volkse figuren, zoals bijvoorbeeld Jacobus Mens sr. Het echte omslagpunt lag hier wellicht na de eeuwwisseling, met de opkomst van de verzuiling. De verschillende verzuilde instituties wisten het breed gedeelde nationalisme handig aan te wenden voor eigen doeleinden. Populaire nationale uitingen werden zodoende in toenemende mate georganiseerd en geïnstitutionaliseerd.

De organisatie van de samenleving volgens politieke en religieuze lijnen creëerde nieuwe samenwerkingsverbanden (met politieke partijen voorop), waardoor de drijfveer om op individuele basis initiatieven te ontplooiën langzaamaan verdween. Deze beweging kwam niet alleen ‘van bovenaf’, maar ook van onderop, onder andere binnen het verenigingsleven. De toegenomen organisatie werkte enerzijds emanciperend; zie het voorbeeld van de Oranjevriendenkring of de rol van de vakverenigingen in het Transvaalnationalisme tijdens de Tweede Boerenoorlog. Zo hadden de bewoners van de Goudsbloemgracht die in 1857 de nieuwe naam van hun straat onthulden nooit kunnen bevroeden dat een kleine veertig jaar later hun kinderen en kleinkinderen uit dezelfde straat zouden corresponderen met de particulier secretaris van de koningin over het aanbieden van de Gouden Koets aan Hare Majesteit. Anderzijds vormden deze clubs en verenigingen nieuwe structuren en zorgden zij voor een (zelf)disciplinerend. Wie niet officieel ‘erbij’ hoorde, mocht ook niet meedoen. Tevens zochten deze organisaties wat betreft hun stijl aansluiting bij de gevestigde orde: om uitdrukking te geven aan hun betrokkenheid bij de natie gebruikten zij vormen die getuigden van fatsoen en gezagsgetrouwheid.

Wanneer het in de literatuur over de politiek van de ‘gewone man’ of lagere sociale klassen gaat, wordt vaak ingezet op vormen van verzet: door groeperingen als de vroege socialisten, maar ook door burgers zonder partijpolitiek oogmerk. Voor mensen zonder stemrecht was het soms inderdaad lastig om zich op andere manieren te uiten. De vormen waarin de Amsterdammers hun nationaal besef uitdrukten, konden vaak op (wederzijdse) kritiek rekenen: de oprichting van een standbeeld voor Rembrandt stond natuurlijk niet gelijk aan een uitvoering van was in het

Panopticum, het zingen van het volkslied voor wonderdokter Sequah was niet hetzelfde als een aubade voor koning Willem III, en de knokpartijen tijdens de Oranjefurie of de massameeting voor Transvaal waren mijlenver verwijderd van een beheerst parlementair debat. Maar daar tegenover staan tal van momenten waarop de verschillende groepen in de samenleving sterk op elkaar leken. Gegoede Amsterdammers en hun bedienden knoopten gesprekken aan over de natie en ontmoetten elkaar zelfs in feestcomités; en de inzamelingsacties voor de Boeren waren een wijdverbreid fenomeen. De gewone stadsbewoners kozen dan wel vaak een eigen pad, maar ook vonden hoog en laag elkaar in eenzelfde discours. Nationalisme bezat op deze momenten daadwerkelijk het vermogen een sociaal onderscheid, al was het maar voor even, te doen verdwijnen.